«Դրուժբա նարոդով» ամսագրի խմբագրությունը ստեղծել է ազգամիջյան հարաբերությունների խորհուրդ (տես ամսագրի 1989 թ. № 6): Հունիսի վերջին Մոսկվայում կայացավ խորհրդի նիստը, որտեղ քննարկվեցին ազգամիջյան հարաբերությունների ներկա վիճակի առավել սուր պրոբլեմները: Նիստում հանդես եկան ամսագրի գլխավոր խմբագիր և խորհրդի նախագահ Ս. Բարուզդինը, նրա տեղակալ Լ. Տեր-Հակոբյանը, խորհրդի անդամներ Թ. Փուլատովը, Դ. Վալեևը, Մ. Մչեդլովը, Կ. Սկուենիեկսը, Լ. Գումիլյովը, Լ. Ծիշովը, Լ. Մկրտչյանը, Մ. Իբրահիմբեկովը և ուրիշներ: Ընթերցողներին ենք ներկայացնում Լևոն Մկրտչյանի ելույթը:

ԱՄԵՆԻՑ ԱՌԱՋ՝ ՉՍՊԱՆԵԼ...

ԼԵՎՈՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Սուրն իմ ձեռքից՝ կռվի հանած ընկավ վար.
Ես չեմ կարող մտնել պայքար անարդար:

Ես մարտիկ չեմ: Եվ, թերևս ինչպես մեզնից շատերը, վատ եմ զգում մարդկային թշնամանքի շուրջ ծավալվող բանակռիվներում:

Առանձնապես վատ եմ զգում այն դեպքում, երբ հայտնվում եմ ընդդիմադիր, թշնամի կողմերից մեկում: Անկեղծ ասեմ՝ ես չեմ կամենում լինել հակառակորդ կողմում: Սակայն, ինչքան էլ դա չուզենալով, որպես հայ՝ հաճախ եմ հայտնվում այդ վիճակում և ստիպված եմ լինում պաշտպանվել:

Եվ քանի որ հարկադրված եմ խոսել թշնամության մասին, ապա կուզենայի վերհիշել հայ գրող Մկրտիչ Արմենի «Հեղնար աղբյուր» վիպակի հերոսներից մեկի՝ քոստանցի Երանոսի խոսքերը. «Ես շատ կզարմանամ աշխարքի վրա: Եօթընինը տարի է, որ կապրիմ, հմը էլի կըզարմանամ: Էս ի՞նչ տեսակ հրաշք բան է աշխարքը, ո՞ւրտից է ծագե: Կսեն՝ աստված է ստեղծե: Տե, ես էնոր գործությանը մատաղ էղնիմ, հմը «աստված է ստեղծե» խոսքը շատ կարճ է, ես էլ անհասկըցող մարդ եմ: Կուզեմ, որ մեկը նստի ու ինձի երկան-բարակ բացատրե, թե վո՞վ ենք մենք, ընչի՞ կապրինք ու էդոր մեջ ի՞նչ տեսակ նպատակ կա: Ընչի՞, օրինակի համար, իմ ծնողներս ընձի այսինչ աղջըկա հետ նշանեցին, ոչ թե այնինչ: Ինչո՞ւց է, որ հայ ու թուրք կա ու էդոնց մեջ խտրություն կա...»

Ես էլ կարող եմ հարցը դնել համափիլիսոփայական նման տեսանկյունից: Չէ որ դա հասկանալի ու հարգելի է, և չկա որևէ ատելություն... Կարծում եմ, որ մարդկանց միջև առկա արյունալի թշնամանքի դիմաց բոլոր այստեղ գտնվողներս անհասկացող մարդիկ ենք: Ես համենայն դեպս անհասկացող եմ և քոստանցի Երանոսի պես կուզենայի, որ մեկնումեկը կողքիս նստեր ու բացատրեր: Բայց չկա նման մեկը: Դրանում մի ավելորդ անգամ համոզվեցի այսօրվա ելույթները լսելուց հետո: Բոլորը խոսում են մեր երկրի ժողովուրդների ցավի ու նրանց տանջող խնդիրների մասին:

Առաջներում մենք հավաքվում ու ավելի շատ խոսում էինք բարեկամության, ինչ-ինչ դրական երևույթների մասին, որոնք գուցե գոյություն չունեին, բայց, միևնույն է, նշում էինք: Իսկ հիմա, ավաղ, ստիպված ենք խոսել ժողովուրդների միջև առկա գժտության, թշնամանքի շուրջ: Ինքս անձամբ չէի կամենա այդ մասին խոսել, թեև վերջին երկու տարում մտածմունքս միայն դա է եղել, բայց, այդուհանդերձ, չեմ կարողանում ո՛չ խոսել, ո՛չ գրել: Մտքումս անվերջ հոլովվում է Ավետիք Իսահակյանի մի բանաստեղծությունը.

Կյանքի կռվում ամենքը դեմ ամենքին՝
Սուր են սրում ամենքը դեմ ամենքին:

Սուրն իմ ձեռքից՝ կռվի հանած ընկավ վար,
Ես չեմ կարող մտնել պայքար անարդար—
Խլել բերնից արնոտ հացը աղքատի,
Վառ քրտինքը ծծել տանջված ճակատի...

Ես էլ ինձ հուզող ու տանջող հարցերից պիտի խոսեմ, թեև ներսումս ինչ-որ բան ընդդիմանում է թշնամանքին ու գժտությանը վերաբերող խոսակցություններին: Ինձ սրտամոտ է 17-րդ դարավերջի և 18-րդ դարասկզբի հայ բանաստեղծ Նաղաշ Հովնաթանի խոսքը. «Միմեանց տուէք ծաղիկ, վարդ անուշահոտ»:

Ավա՜ղ...

Սումգայիթից հետո, Մոսկվայում, գրողների միության բակում հանդիպեցի Չինգիզ Հուսեյնովին: Կանգնել էինք «Դրուժբա նարոդով» ամսագրի դռան մոտ, Լև Տոլստոյի արձանից տասը մետր հեռավորության վրա, ծեր Տոլստոյի, որի չարին չարով չընդդիմանալու գաղափարը մեզ հետադիմական էր թվում: Թիմուր Փուլատովն արդեն խոսեց այդ մասին, վկայակոչելով Գանդիին: Տոլստոյի՝ ժամանակին մեր կողմից չհասկացված և պատմական որոշակի պայմաններում մերժված քարոզը այսօր առավել քան պետք է մեզ:

Եվ ահա Չինգիզ Հուսեյնովը անհանգստացած հարցրեց ինձ, թե հիմա ոնց պիտի լինի, ինչ պիտի անել:

— Ամենից առաջ՝ չսպանել, իսկ հետո կտեսնենք,— պատասխանեցի ես:

Սրանում ավելի համոզվեցի Ուզբեկստանի ողբերգական դեպքերից հետո, որոնց մասին պատմեց ականատեսը: Ուզբեկստանում հոսել է հավատակիցների արյուն: Ու թեև այստեղ երկու կողմերից էլ հանդես եկան, բայց ես այդպես էլ չհասկացա կատարվածի բուն պատճառը:

Ես անհասկացող մարդ եմ: Մեր այս ասուլիսից երկու օր առաջ «Սովետսկայա Ռոսիա» թերթում մի հաղորդում տպվեց, թե՝ Ռոստովի մարզում Լեբեդև և Գավրիլին ընտանիքների վրա (Լեբեդևն ու Գավրիլինը ամուսնացած են եղել երկու քրոջ հետ, որոնց ծնողները մահմեդական են) հարձակվել ու ջարդ են կազմակերպել, սպանվել են երկու տղամարդ, երկու տարեկան երեխա ու մի կին, մյուս երեխաները վիրավորվել են: Ինչպես պարզվել է, եղբայրներն են սպանել իրենց քույրերին, նրանց զավակներին:

Պետք է ենթադրել, որ խառն ամուսնությունների փաստից դժգոհ են լինում նաև ուրիշ մարդիկ: Եվ այդ զգացումը ոչ այսօր է ծնվել, ոչ երեկ: Բայց հիմա գազանության չարագուշակ ալիքը դիպել է բոլորին: Ու Լեբեդևի և Գավրիլինի կանանց եղբայրների գլխում վաղուց հասունացած միտքը հիմա արդեն անսքող իրականություն է: Երբեմն ինձ թվում է, թե մենք պիտի զարմանանք ոչ թե նրանով, որ մարդիկ գազանացել են, այլ որ իրենց պահում են մարդու պես, մարդավարի: Հասկանում եմ, որ լավ չէ նման բան ասելը, սակայն ստեղծված վիճակն է թելադրում այսպես մտածել:

Մեր երկրում ու արտասահմանում շատերին է զբաղեցնում այն միտքը, որ հրապարակայնությունից ու վերակառուցումից առաջ մեր ժողովուրդները ոնց որ թե ապրում էին հաշտ-համերաշխ, իսկ ահա հիմա թշնամացել են: Բայց չէ որ լույսի պես պարզ ճշմարտություն է, որ ժողովուրդների միջև թշնամանքն ու գժտությունը արմատ են գցել վերակառուցումից էլ շատ առաջ, բռնատիրության ու լճացման երկար տասնամյակներում: Հրապարակայնությունն ընդամենը երևան հանեց վաղուց առաջացած և հենց թաքուն պահելու հետևանքով անհուսալիորեն տարածում գտած հիվանդությունը: Միևնույն է, վաղ թե ուշ մերկանալու էին ազգամիջյան հարաբերությունների ցավոտ, արյունաքոր պրոբլեմները: Ասում են՝ Ռուսաստանը (ռուս ժողովուրդը երկար տարիներ պաշտոնապես հայտարարված էր ավագ եղբայր) ԽՍՀՄ ժողովուրդների ընտանիքում հայտնվել է Մոխրոտի վիճակում: Այժմ դժգոհ են ընտանիքի բոլոր անդամները, մենք բոլորս անխտիր ունենք բախտորոշ նշանակություն ունեցող ազգային պրոբլեմներ:

Լեռնային Ղարաբաղի առիթով երկու խոսք ասեմ ազգային ինքնավար կազմավորումների մասին: Այժմ արդեն միանգամայն պարզ է, որ ստալինյան ինքնավար կազմավորումները, հանրապետություն լինեն թե մարզ, երկրամաս, փաստորեն զրկված են եղել որևէ ինքնուրույնությունից: Դա եղել է ոչ թե ինքնակառավարման ձև, այլ ինքնավարությունը ճնշելու, քաղաքական երկերեսայնության ձև: Ինքնավար կազմավորման մեջ չմտնող ցանկացած քաղաք կամ բնակավայր այժմ ավելի մեծ իրավունքներից է օգտվում, քան ինքնավարման ձևական իրավունքներով օժտված ցանկացած բնակավայր: Ոչ այն է՝ սովորույթով, ոչ այն է՝ գիտակցաբար վախենում ենք իսկական ինքնավարությունից, լիարժեք ակտիվությունից: Չէ որ խոսքը բնավ այն մասին չէ, որ հայերն իբր ուզում են Ադրբեջանի քարտեզը վերաձևել: Ղարաբաղի հայերը պարզապես չեն ուզում մանկուրտ լինել, սա՛ է հարցը: Մինչդեռ տարիներ շարունակ մենք կրել ենք մանկուրտի բախտը: Սա է, որ չենք ուզում հասկանալ:

Երբ ասում ենք, որ Ղարաբաղն այժմ գտնվում է Ադրբեջանի տարածքում և հենց դրա համար էլ տեղի բնիկ հայ ժողովուրդը պիտի ենթարկվի Ադրբեջանի կառավարողներին, ապա այդ դեպքում ինչո՞ւ Հայաստանի տարածքում գտնվող Նախիջևանը դարձյալ մտնում է Ադրբեջանի կազմի: Այստեղ այն սկզբունքը չի՞ գործում արդյոք՝ սա ինձ, սա էլ՝ ինձ... Հարցեր են ծագում, որոնց վրա չես կարող չխորհել. Ղարաբաղն ու Նախիջևանը Ադրբեջանի ղեկավարներին ենթարկելը հանգեցրեց նրան, որ Նախիջևանում այժմ այլևս հայ չկա, իսկ Ղարաբաղի հայ բնակչությունը նվազել է, թեև դարձյալ մեծամասնություն է:

Երբ Հ. Ալիևը ձգտում է մեզ հավաստացնել, թե՝ «Ադրբեջանում իմ աշխատելու տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի վիճակը նորմալ ու կայուն է եղել», ապա նա, անտարակույս, ստում է, քանի որ հենց այդ շրջանում, դրանից էլ առաջ, Ղարաբաղի հայությանը արգելված էր ուսումնասիրել Հայաստանի պատմությունը, դիտել հայկական հեռուստատեսություն: Հենց նրա աշխատելու տարիներին ու դրանից էլ առաջ ասպարեզ եկան «աշխատություններ», որոնց հեղինակները ձգտում էին ապացուցել, թե Ղարաբաղի հայերը իսկի էլ հայեր չեն: Այդ տարիներին Ղարաբաղից Հայաստան գնալը կամ Ղարաբաղում Հայաստանից եկած հայրենակիցներին ընդունելը համարյա հանցանք էր, դավաճանություն Ալիևի անձի հանդեպ: Ես ինքս, օրինակ, երբեք Ղարաբաղում չեմ եղել, թեև երկու անգամ, որպես դոկտորական դիսերտացիայի պաշտպանության ընդդիմախոս, մեկնել եմ Բաքու: Այո՛, այդպես էլ է պատահել, որ իմ ասպիրանտը իր թեկնածուականը պաշտպանել է Բաքվում: Քիչ թե շատ նորմալ հարաբերություններ եթե հաստատվում էլ էին, ապա միայն Բաքվի ու Երևանի և ոչ երբեք Ղարաբաղի ու Երևանի միջև: Եվ ամեն ինչ

● ՎԵՐՋԸ 4-ՐԴ ԷՋՈՒՄ

Լուսանկարը՝ Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ

ԱՄԵՆԻՑ ԱՌԱՋ՝ ՉՇՊԱՆԵԼ...

● ՍԿԻԶԲԸ՝ 1-ԻՆ ԷՋՈՒՄ

պարզից էլ պարզ էր: Ադրբեջանի իշխանավորները, կրկնում եմ՝ իշխանավորները, ոչ թե ժողովուրդը, վարել են Ղարաբաղը տնտեսապես ու քաղաքականապես մեկուսացնելու կուրս, իսկ շրջ վայ-գիտնականներ այդ ընթացքում գանազան տեսություններ էին մոգոնում առ այն, թե՝ հայերը չպիտի ապրեն Ղարաբաղում, որը նրանց հայրենիքն է, նրանց նախնիների հողը: Դարերով ապրել են, բայց հիմա չպիտի ապրեն: Ասպարեզ եկան (և ոչ միայն Ադրբեջանում) գիտուն այրեր, որոնք վարկ շահեցին իրենց ժողովրդի սնափառ ծագումնաբանությունը մոգոնելով: Ես միանգամայն համոզված եմ, որ բուն ժողովրդին պետք չեն այդպիսի գրքերը: Մեզ ապշեցնում էր առանց որևէ հիմնավոր պատճառի «հայրենասիրական գրքեր» թխելու համաճարակը: Մի «գիտնական» գրում ու տպագրում է նման «հայրենասիրական ֆոլիանտ», մյուսը՝ հենվում է նրա վրա իբրև գիտական աղբյուր, երրորդը վկայակոչում է արդեն երկու «աղբյուր», այսինքն՝ երկու կեղծարարի, չորրորդը միանգամից երեք... Եվ շատ չանցած՝ նման «հավաստի աղբյուրների» թիվը հասնում է 100-ի, 200-ի, և այլևս ոչ մեկը չի կարողանում գլուխ հանել այդ «գիտական աշխատություններից», ճիշտ այնպես, ինչպես Լյապկին-Տյապկինի թղթերից չէին հանում: Խննամարյա «Համաշխարհային գրականության» պատմության երկրորդ հատորում հոդվածներ կան միջնադարի չինական, արաբական, ֆրանսիական, ռուսական, վրացական գրականությունների մասին: Կա նաև ադրբեջանական միջնադարյան գրականությանը նվիրված հոդված, որը, սակայն, փոքր-ինչ այլ կերպ է ձևակերպված. ոչ թե ադրբեջանական գրականություն, այլ՝ միջնադարյան Ադրբեջանի գրականություն, այսինքն՝ այն գրականությունը, որը տարբեր լեզուներով ստեղծվել է Ադրբեջանի ներկա տարածքում: Դա ոչ այն է՝ ադրբեջանական է, ոչ այն է՝ ադրբեջանական չէ: Իսկ երբ, ասենք, Թուրքիայում էլ դիմեն (և հանախակի դիմում են) «գիտական» նման մեթոդի, ապա դժվար չէ կռահել, որ թուրքական կդիտվի ոչ թե բուն թուրքական գրականությունը, այլ այն ամբողջ քաղաքակրթությունը, որն ստեղծվել է այժմյան Թուրքիայի տարածքում: Ես չգիտեմ, թե հնարավո՞ր է արդյոք նման սկզբունքներով գրքեր թխել և կարծել, թե դրանք շա՞տ պետական, շա՞տ հայրենասիրական գործեր են:

Նշված այդ երկրորդ հատորում ասված է, որ հայկական աղբյուրներում պահպանվել է յոթերորդ դարի ադրբեջանցի (՞) բանաստեղծ Դավթակի պոեմը, իսկ հայ միջնադարյան գրականությանը նվիրված հոդվածում գրված է, որ Դավթակը 7-րդ դարի հայ բանաստեղծ է: Դավթակ Քերթողն իրոք հայ բանաստեղծ է:

Բանն այն է, որ նա գրել է այբբենական ակրոստիքոս-ողբ: Իր ողբերն այդպես է գրել նաև Երեմիա մարգարեն: Երեմիան գրել է եբրայերենի այբուբենով ակրոստիքոս՝ 22 քառատողից բաղկացած, իսկ հայ բանաստեղծ Դավթակ Քերթողը՝ հայերեն այբբենական ակրոստիքոս, 36 քառատողից կազմված: Նույնանման գործեր է գրել դարձյալ 7-րդ դարի հայոց կաթողիկոս Կոմիտասը, 8—12-րդ դարերի ուրիշ հայ բանաստեղծներ: Ախր, կա՞ն, պահպանվե՞լ են դրանց ձեռագրերը: Սակայն ոմանց ձեռնտու է մոգոնել «վիճելի թեմաներ», «վիճելի տարածքներ»: Ինձ ասում են, թե ինչու Դավթակ Քերթողի «Ջիվանշիրի ողբը» պոեմի մասին գրածս հոդվածում չեմ նշել, թե կարծիք կա, իբր՝ նա ադրբեջանական բանաստեղծ է: Ես էլ պատասխանում եմ, որ եթե մի հիմարի մեկը կամ մի պրովոկատոր ասի պնդել, թե Սամեդ Վուրղունը հայ բանաստեղծ է, թե իբր նա գրել է հայերեն, բայց հայկական բնագրերը ոչնչացվել են, դու՞ք Սամեդ Վուրղուն հրապարակելիս կգրեի՞ք, թե կարծիք կա, իբր Վուրղունը հայ բանաստեղծ է: Հարց եմ տալիս. ո՞ւմ է պետք, ո՞ւմ է ձեռնտու նման «օբյեկտիվություն»: Հարցը բնավ էլ Դավթակի պոեմը չէ: 7-րդ դարում այլ ժողովուրդներ այլ տեղերում ստեղծել են ավելի նշանակալից գործեր: Մենք, հայերս, չենք նախանձում նրանց և մեզ նվաստացած չենք զգում: Շատ լավ է, որ ստեղծել են, դրանով հարստացվել է համաշխարհային գրականությունը: Զարմանալին այն կեղծ գիտնականների «հայրենասիրական» մոլուցքն է, որոնք իրենց «աշխատություններով» սեպ են խրում ժողովուրդների միջև:

Լ. Գումիլյով. Բայց չէ՞ որ 7-րդ դարում Կովկասում ոչ Ադրբեջան է եղել, ոչ էլ թուրքեր են եղել:

Լ. Մկրտչյան. Ահա ևս մի թեմա: Արդեն ասացի, որ Ղարաբաղում չեմ եղել, բայց թերթում կարդացել եմ, որ Թոփխանայում կան պատմական, ադրբեջանցիների համար անչափ կարևոր մասունքներ և որ Ղարաբաղի հայերը, իբր, ուզում են դրանք ոչնչացնել: Կարծում էի, թե այնտեղ իրոք նման բաներ կան: Բայց ահա «Պոլիտիչեսկոյե օբրազովանիե» ամսագրի 1989 թ. № 3-ում կարդում եմ Վիլ Դորոֆեևի հոդվածը: «Անգամ ինձ,— գրում է նա,— այդ վայրերը հատուկ այցելած, ամեն ինչ սեփական աչքով տեսած մարդուս Բաքվում, միանգամայն մտավորական մարդիկ փորձում էին համոզել, թե Լեռնային Ղարաբաղի էքստրեմիստները սրբապղծորեն «անարգում են Թոփխանան, մասսայաբար ոչնչացնում են դարավոր անտառը, փորձում են այնտեղ կառուցել դժոխային ալյումինի գործարան և թունավորել արգիլոցային միջավայրը»: Մինչդեռ...

Ինչպես նշված է ԽՍՀՄ բնության պետկոմի էկոփորձագիտական վարչության պետի տեղակալ Վ. Մաքսիմովի և ԽՍՀՄ Գեոշինի գլխավոր մասնագետ Լ. Սամոխինի ստորագրած փաստաթղթում, «օգտված է էկոլոգիապես մաքուր ալյումինից ժողովրդական սպառման ապրանքներ թողարկող մեխանիկական արտադրության շինարարություն»: Թվում է՝ ամենքիս համար ամեն ինչ պարզ է: Անգամ չահավետ է, մանավանդ գյուղական բնակչության համար: Սակայն Ադրբեջանի մասսայական ինֆորմացիայի միջոցների էջերից հանկարծ հնչեց այլ կարծիք, իբր՝ շինարարությունը կխախտի առողջարանային մարգարիտ Շուշվա էկոլոգիան և դրանով իսկ, բնականաբար, կործանման կդատապարտվի դարավոր անտառը: Թեև նույն փաստաթղթերում պարզորոշ նշված է, որ «Թոփխանան Շուշի առողջարանի տարածքում չէ» և «...Շուշի առողջարանի սանիտարական պահպանության տարածքի հետ որևէ կապ չունի»:

Բայց գուցե թե ձեռներեց կոոպերատորները նույն այդ ալյումինի թիթեղից միակ մեղուլը կառուցելիս իսկապե՞ս վնաս են հասցրել դարավոր անտառին: Ահա պետական փորձագետների կարծիքը. «Շինարարական հարթակը մաքրելիս տեղանքում եղած միակ ծառին (վայրի տանձենի) վնաս չի հասցվել»:

Ես իզուր էի հգնում խոր անդունդով Շուշիից բաժանված ամայի սարահարթում որևէ հինավուրց հուշարձանի մնացորդ կամ գոնե դրա գոյությունը վկայող հետքեր գտնել: Բացարձակապես ոչինչ: Բայց դրա փոխարեն հետագայում պարզեցի, որ Ադր. ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի կողմից 1988 թ. ապրիլի 27-ին հաստատված պատմության ու մշակույթի հուշարձանների ցուցակում չկա «Թոփխանա» վայրում գտնվող պատմության ու մշակույթի որևէ հուշարձան, ինչպես և այդ վայրը, իբրև այդպիսին, նշված չէ:

Թվում է՝ ամեն ինչ պարզ է: Սակայն ինչո՞ւ Բաքվում կայացած միտինգի ամբիոնից ամբոխին էին նետվում այսպիսի անպատասխանատու հայտարարություններ՝ «Թոփխանայի վրա ոտնձգությունը՝ նշանակում է ոտնձգություն կատարել մեր սրբության վրա»:

Եվ ինչո՞ւ է հարգելի բանաստեղծ Նարի Հազրին անցյալ տարվա նոյեմբերի 27-ին հանրապետական հեռուստատեսությամբ ունեցած ելույթում հայտարարում, թե՝ «ժամանակին ես բանաստեղծություններ եմ գրել Ղարաբաղի մասին, որտեղ այսպիսի տողեր կան. «Ձեր կեղտոտ ձեռքերը հեռու պահե՛ք այդ հողից, հեռու տարեք Ղարաբաղից», բայց թե երբ քարերը կհաչեն՝ ասել չեմ կարող... Ոչ ոքի չենք տա, դրանում կասկած չունեմ, մի բիզ անգամ չենք տա մեր հողից...»

Երբ ես, հայ մարդս, հավատացել էի, որ Թոփխանան իսկապես ադրբեջանական սրբություն է, ապա ինչ խոսք, որ դրան կհավատան ու կհավատան շարքային ադրբեջանցիները, որոնք Բաքվի բազմամարդ միտինգներում բողոքում են Թոփխանան ավերող հայերի «չար մտադրությունների» դեմ:

Ահա ձեզ մի օրինակ, թե մտավորականության ներկայացուցիչներն ինչպես են ազգայնամոլություն բորբոքում ու խաղում ժողովրդի հայրենասիրական զգացումների հետ:

Մեզ մոտ՝ Հայաստանում, երկար տարիներ փորձաստել են լռության տալ պատմության ու գրականության բնագավառի կեղծարարությունները, որպեսզի հանկարծ վիրավորանք չհասցնեն մեկնումեկին: Մեր գրչի աշխարհի ուժեղներից ղեկավարությունը մեզ համոզում էր, թե՝ կեղծարարներն իրենք իրենց կմերկացնեն, էլ ինչ կարիք կա այդ մասին գրելու: Սակայն տարիների ընթացքում ոչ միայն չմերկացվեցին, այլև տարածում գտան, արմատավորվեցին՝ թշնամացնելով մարդկանց ու ժողովուրդներին:

Լարվածության պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նույն ռեգիոնում կուսակցության որոշ առաջին քարտուղարներ դառնում էին Քաղբյուրոյի անդամ կամ անդամության թեկնածու, իսկ մյուսները համարվում էին պարզապես առաջին քարտուղար: Առաջինները կարող էին հաշվի չառնել և չէին էլ առնում «շարքային» առաջին քարտուղարներին: Ահա ինչու Ռաշիդովը կարող էր իրեն թույլ տալ Իբն Սինային հայտարարելու ուզբեկ մեծ փիլիսոփա ու գիտնական: Դա պետք էր Ռաշիդովին և ոչ թե ուզբեկ ժողովրդին, ժողովուրդը կարիք չունի ուրիշներ սեփականելու: Աշխարհում քի՞չ են մեծ գիտնականներն ու փիլիսոփաները: Եվ միայն հիմա է, հրապարակայնության մեր օրերում, որ տաջիկները պաշտպանել սկսեցին իրենց իրավունքները, և Նիշանովը, Ուզբեկստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարը լինելով, խոստովանեց, որ Իբն Սինան, հիրավի, տաջիկ մեծ փիլիսոփա ու գիտնական է:

ԽՄԿԿ Կենտկոմը, իմ կարծիքով, սխալ է վարվում այս կամ այն ռեգիոնում առանձին քարտուղարների արտոնություններ շնորհելով ու Քաղբյուրոյի անդամ կամ անդամության թեկնածու դարձնելով: Ու միանգամայն պարզ է, որ երբ Ալիևը Քաղբյուրոյի անդամ էր, ապա Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարը չէր կարող վիճել հարցերում ընդդիմանալ նրան: Երբ Մոսկվա էր զանգահարում Ալիևը և զանգահարում էր Հայաստանի առաջին քարտուղարը, ապա պարզ չէ՞ միթե, թե ում էին այնտեղ լսում:

Հանրապետությունների (մանավանդ՝ նույն ռեգիոնի) կոմկուսների Կենտկոմի առաջին քարտուղարները պետք է ունենան նույն իրավունքները: Ու երբ չլինեն վախն ու հաշտվողականությունը, որին հայ ղեկավարները կոչում էին հայ գիտնականներին ու մտավորականներին, ապա հազիվ թե աշխարհ գային Զ. Բունիաթովի «աշխատությունները», հազիվ թե նա դառնար հանրապետության ակադեմիկոս:

Ա. Սախարովի մասին Բունիաթովի գրած ամոթալի հերյուրանքի առթիվ արդեն հանդես են եկել Ա. Ադամովիչը «Մոսկովսկիե նովոստի» թերթում և Ե. Մյագկովը՝ «Օգոնյոկում»: Բունիաթովի խմբաճերը տպագրվել է Ադր. ԽՍՀ ԳԱ թերթում: Ապշում ես, թե ակադեմիական թերթն ինչպե՞ս է կարողացել Սախարովին որակել «շարքային գիտաշխատող, որը բոլշակ է ստանում անգործության ու շաղակրատանքի համար», որն «իր գործակից Ալիխանյան-Բոների միջոցով արտասահման է ուղարկում խորհրդային ամեն ինչի դեմ ուղղված իր զազրախոսությունները»: «Ախր, դու ո՞վ ես,— դիմում է Բունիաթովը Սախարովին:— Նման բաներ համա՞ թե կասեիր ուրիշ ժամանակներում...»:

Նույն այդ ակադեմիական «Էլմ» թերթում (№ 19) տպագրվեց հանրապետության ակադեմիկոսի հոր, նույնքան ամոթալի «Ինչո՞ւ Սումգայիթը» խմբաճերը: «Որովհետև,— պատասխանում է Բունիաթովը,— դաշնակները նորից, այս էլ որերորդ անգամ, ուզում են նկարիչ Վերեշչագինի «Պատերազմի ապոթեոզը» նկարը վերածել «հայկական գանգերով» ժամանակակից լուսանկարի»:

Սոսկում ես մինչև անգամ, որ այսօր կարող է գտնվել հայկական գանգերով ժամանակակից լուսանկարի մասին ահա այդպիսի արտահայտություն թույլ տվող մեկը: Բայց ավելի սոսկալին այն է, որ դա տպագրվում է ակադեմիական թերթում:

Յոհան Շիլտբերգերը 15-րդ դարի առաջին կեսում գրել է «Ճանապարհորդություն Եվրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում 1394 թ. մինչև 1427 թ.» գիրքը: Ռուսերեն այդ գիրքը լույս է տեսել 1866 թ. Օդեսայում, Բունիաթովի խմբագրությամբ՝ 1984 թ. Բաքվում: Պատմական գիտությունների դոկտոր Պարույր Մուրադյանը համեմատել է Բունիաթովի ներկայացրած տեքստը Օդեսայի հրատարակության և բնագրի հետ: Պարզվել է, որ հայերին ու Հայաստանին վերաբերող շատ տեղեր ադրբեջանցի «գիտնականը» հանել է Շիլտբերգերի գրքից...

Հարց է ծագում. ինչո՞ւ է հանրապետության ակադեմիկոսն այդպես վարվել, մի՞թե նա կարծում է, որ նման անազնիվ եղանակով ծառայություն է մատուցում ադրբեջանական ժողովրդին, Ադրբեջանի պատմությանը: Ո՞ւմ են պետք նման, ավելի քան կասկածելի, ծառայությունները: Եվ կարո՞ղ էր արդյոք 14-րդ դարավերջին ու 15-րդ դարասկզբին ապրած ու իր համփորդությունը գրած գերմանացին կողմնակալ վերաբերմունք ունենալ այսօրվա Հայաստանի կամ այսօրվա Ադրբեջանի հանդեպ, չէ որ այն ժամանակ այդպիսի, այժմ արդեն մեզ իրարից հեռացնող պրոբլեմներ չկային:

Ճիշտ ասաց Թիմուր Փուլատովը, որ մենք վախենում էինք մեր իսկ մտավորականներից, վախենում ենք հակաճառել նրանց: Մինչդեռ առարկել պետք է, երբ մենք նրանց համամիտ չենք: Ես, օրինակ, մամուլում առարկել եմ ոչ միայն ադրբեջանցի, այլև որոշ հայ գործիչների: Ինձ նույնպես հակաճառել են:

Սումգայիթում հայերին քարդեցին: Ի պատասխան՝ Հայաստանում էլ ադրբեջանցիներ սպանվեցին: Ես դա պիտի թաքցնե՞մ, թե, Բունիաթովի օրինակին հետևելով (վերոհիշյալ հոդվածում նա հայտարարել է, թե Սումգայիթում հայերն իրենք են ջարդ կազմակերպել) պիտի հայտարարեմ, թե Հայաստանում ադրբեջանցիներն են իրենք իրենց սպանել, որպեսզի հետո մեղքը բարդեն հայերի վրա: Այդ ամենը չէ որ անպատվաբեր է թե՛ շատ քաղաքակիրթ հասարակության համար: Այդ դեպքում էլ (և ոչ միայն այն ժամանակ, երբ սպանում են հայերին) ես կասեի ու ասում եմ՝ ամենից առաջ չսպանե՛լ... Չսպանել ոչ հայի, ոչ ադրբեջանցու և ոչ էլ ընդհանրապես որևէ մեկին:

Ասում են՝ Բունիաթովը Ադրբեջանում ազգային հերոս է և ահա այդ պատճառով անգամ նրա հետ համաձայն չեղող ադրբեջանցիները սիրտ չեն անում դա ասել, քանի որ գրա... իսկ իրենց վտանգի են ենթարկում: Ինձ ... են, թե մեզ մոտ էլ, Հայաստանում, Զորի Բալայանն է ազգային հերոս դարձել, և ... հայերս, սիրտ չենք անում նրան առարկել ... այնպես, ինչպես ադրբեջանցիները՝ Բունիաթովին: Ստացվում է, որ հակահայկական ... վրա հերոսացել է Բունիաթովը, հակաադրբեջանականի վրա՝ Բալայանը: Եվ, իբր, ... ենք:

Նախ Զորի Բալայանը երբեք չի եղել ... մա էլ Հայաստանի ազգային հերոսը չէ: ... անվանի գրող-հրապարակախոս է, հայտնի ... ոչ միայն Հայաստանում: Նրա հետ կարելի է համամիտ լինել, կարելի է և չլինել:

Ես այն կարծիքին եմ, որ այս կամ այն ... ժողովրդի հանդեպ ատելություն սերմանելու նպատակով ազգային հերոս դառնալը (երևույթ ...) է՝ հիմա դա ամենակարճ ճանապարհն է ... հավոր քան է: Հարկ է այդ մասին խոսել: ... այստեղ մեղավոր է ոչ միայն «հերոսը», ... հասարակությունը, մարդկանց այն շրջանակ... որը գժտություն սերմանողին հերոսացնում ...

Հարկավոր է մաքրել ազգամիջյան հարաբերությունների ավգյան ախոռները և ... աղբից, որը մեզ չի թողնում հանգիստ ... չի կարելի պինդ պահել աղբը, կարծելով, ... երբ հակառակորդն է աղբի մեջ, ուրեմն ... է, հարկավոր է կարելիին չափ շատացնել ... աղբը:

Մենք՝ հայերս, և Միության ուրիշ փոքրաթիվ ժողովուրդներ ապրում ենք Հոբ Երանելու ... ծի պես. «Ահա ինձ եղած անիրավության ... մար կաղաղակեմ, ու պատասխան տվող ... կրողոքեմ, բայց արդարություն չկա»: ... այսպես մինչև ե՞րբ կարող է շարունակվել ... ժամանակն է ականջի խցանները հանել և ... սել:

«Սքանչելի բան է սերը հայրենիքի հանդեպ,— գրել է Պ. Յա. Չաադաևը,— բայց կա ... սքանչելին՝ սերը ճշմարտության հանդեպ»: ... երբ մարդ ուրանում է ճշմարտությունը, ... ըստ Չաադաևի, «հայրենիքի սերը պատկանում ... ժողովուրդներին, սերմանում է ազգային ատելություն և հաճախ էլ սգով է պատում երկիրը»:

Ահա այդպիսի՝ երկիրը սգով պատող հայրենասիրությունը պետք չէ ոչ ոքի՝ ո՛չ հայի, ո՛չ ադրբեջանցուն:

Մեզ բաժանված հարցաթերթիկում մի ... տարբեր հարց կա՝ դեպի ո՞ւր է գնում պատմությունը: Անկեղծ ասած, չգիտեմ, թե ... ենք գնում մենք և ուր ենք տանում ... թյունը: Ես այսօր մեր երկրում ... տեղաշարժերը կբնորոշեի ԱՆԿՌԱՀԵԼԻ ... գույշ բառով: Երբ մտավորականությունը ... ռուս լինի, էստոնական թե հայ, զգացմունքների պոռթկման պահին նպաստում է անկառավարելիությանը, ես պատրաստ եմ դատապարտել նրան: Երբ խոսքը վերաբերում է ժողովուրդների շարժմանը, անկեղծ ասած, ես վախենում եմ ... անկառավարելիությունից, անկառավարելի իրադարձություններից: «Միայն հիմարը ահ չունի», ասել ... Հայնեն: Ու երբ մենք չենք ուզում հիմար ... նել, ապա պարտավոր ենք գիտակցել երկրում ազգային հարցի բնագավառում ստեղծված ... նակի ողջ լրջությունը: